

L'EDUCACIÓ LITERÀRIA I L'ÚS DELS TITELLES EN EDUCACIÓ INFANTIL

Miquel Oltra Albiach

Departament de Didàctica de la Llengua i la Literatura
Universitat de València

RESUMEN: La presencia de las marionetas en la escuela inicial es un hecho incuestionable: así lo confirma la gran cantidad de publicaciones teóricas y las experiencias de aula que cualquier profesional puede encontrar a su disposición. Sin embargo, podríamos asegurar que el uso que hacemos de los títeres está muy por debajo de las posibilidades reales de esta herramienta educativa. Se trata de redescubrir con los títeres la tarea de formar la sensibilidad literaria del alumnado, de enseñar las convenciones del teatro y, en definitiva, de formar nuevos públicos que sientan, respeten y amen el mundo de la escena.

PALABRAS CLAVE: Educación Infantil, Teatro, Títeres, Educación Literaria

Que l'ús dels titelles com a ferramenta està ben arrelat en la pràctica dels docents, és un fet incontestable. No obstant això, és també cert que aquest ús se sol dur a terme en molts casos sense una base metodològica clara i sobretot sense ser conscients de les múltiples possibilitats d'aquest element com a mitjà educatiu i com a objectiu de l'ensenyament estètic, artístic i literari.

No és una tasca fàcil definir el titella. Els diversos intents que s'han fet al llarg de la història solen incloure sota aquesta denominació tota una sèrie d'atraccions, com ara el malabars, o alguns jocs de circ. D'altra banda, ha estat freqüent fins fa relativament poc de temps entendre els titelles com espectacles subsidiaris del teatre d'actor (fins i tot molts diccionaris encara hui diuen que un titella *reemplaça* l'actor en el joc escènic). Prendrem com a definició provisional la que aporten alguns vocabularis, ja que és la més acceptada per la majoria dels titellaires professionals: un titella és un objecte que un manipulador fa servir en el joc escènic. Quant a la classificació, seguim la definició que presenta Uros Trefalt (2005: 37-44), basada en l'aspecte espacial de la manipulació:

- Titelles manipulats des de baix (de guant, de vareta, de peanya, etc.).
- Titelles manipulats des de dalt (titelles de fil, de pal, etc.).

- Titelles manipulats des de darrere (ombres, teatre negre, etc.).
- Titelles manipulats des de dins (màscares, titelles de vestir, etc.).
- Titelles manipulats des de lluny (per exemple, els titelles d'aigua).

Actualment hi ha una clara tendència a la mescla de tècniques, a causa dels intercanvis i de la investigació de les companyies, per a oferir una major riquesa en els resultats i resoldre problemes tècnics; aquest element de mestissatge és sens dubte un al·licient afegit per tal d'utilitzar els titelles a l'aula: així podem fer palesa la importància de la diversitat i de la valoració positiva d'aquesta, en un món en què cada vegada els intercanvis són més freqüents i es fan presents sobretot a l'escola.

El titella i l'educació

El teatre de titelles –com a gènere escènic amb característiques pròpies- presenta sens dubte tota una sèrie de valors educatius, literaris, històrics i plàstics que ha fet a molts educadors considerar-lo una ferramenta en la seua tasca, si bé des del punt de vista dels estudis històrics trobem poques –i aïllades- referències als titelles en els tractats sobre teatre i potser encara menys en els llibres d'educació. Hi ha per tant una gran tasca a realitzar per a rescatar el material disponible i posar a l'abast de mestres i alumnes la tradició pròpia del teatre amb titelles, com a manera d'aprofundir en la tradició literària i cultural dels pobles del món.

Quan considerem el teatre de titelles estem fent referència òbviament a un fet literari, i concretament dramàtic, però també tenim en compte l'element afegit que suposa el titella mateix en tant que objecte plàstic, arrelat en la història de l'art de les diverses civilitzacions, en les avantguardes i en les noves propostes estètiques actuals. Aquesta situació entre disciplines com són el teatre, les arts plàstiques i sovint la música entre altres, junt amb la potencialitat expressiva dels titelles i dels objectes en general com a elements escènics, ofereix un ampli ventall de possibilitats que l'escola ha intuït almenys des del segle XIX.

L'Escola, com déiem més amunt, ha trobat en el titella un element pedagògic sens dubte ben interessant. Així ho mostra la quantitat de publicacions relacionades, com ara les iniciatives de Dolors Todolí, potser una de les professionals de l'ensenyament que més ha explorat al País Valencià les possibilitats del titella, en aquest cas des de la didàctica de les habilitats lingüístiques orals i centrada sobretot en l'educació infantil

(Todolí, 2002: 9-21). No obstant això, aquesta profusió de publicacions sobre diverses aplicacions didàctiques del titella és un fenomen relativament recent.

Juan Cervera (1991: 137) afirma que la singularitat del teatre fet amb titelles davant dels altres gèneres és justament que a l'expressió lingüística se li afigen una sèrie de recursos, que ell resumeix en l'expressió corporal, l'expressió plàstica i l'expressió ritmicomusical. Això li atorga una complexitat major que la dels altres gèneres. Quant a l'ús dels titelles, el mateix autor distingeix dos objectes d'estudi: com a joc (vinculat a la dramatització) i com a espectacle (relacionat amb el teatre). Pel que fa a consideracions bàsiques sobre el titella des del punt de vista literari, trobem les següents (Cervera, 1991: 159):

- El **paper de mitjancer**, que afavoreix l'ocultació de l'actor. Això té una gran transcendència pel que fa a la llibertat d'expressió i para de reduir la inhibició en l'alumnat. En aquest sentit, el titella realitza una funció semblant a la de la màscara.
- La condició de **camp obert a la improvisació** obliga a concebre el text més com un suggeriment que com una expressió tancada que únicament cal reproduir.
- El **risc de caure en els estereotips** és sempre evident.
- Els titelles no haurien de ser mai només una ocasió per a narrar. Els titelles fan avançar la narració, però no es limiten a contar-la. Tal com ocorre en el teatre primitiu, elemental i popular, els titelles són també **participació i fins i tot provocació**: les preguntes dirigides al públic exigeixen sempre resposta, i les equivocacions dels personatges demanen la correcció per part del públic. Així s'estableix una complicitat entre titella i públic, en la línia dramàtica tradicional més pura.
- La **caracterització del titella és bàsica**. L'aspecte, la veu, els entorns, creen un codi de significacions. Sembla que els titelles més efectius per als infants són els més esquemàtics (que inviten a la creació i a la verbalització).
- Hi ha sempre el **perill de transformar l'aspecte espectacular** i teatral del titella –la transcendència dramàtica col·lectiva- i convertir-lo en un element individual de joc.

El titella com a mitjà: ensenyar amb els titelles

Si mirem els dissenys curriculars vigents a Espanya (i no només la LOE, sino també anteriorment la LOGSE i més enllà la LGE), obtenim almenys dues conclusions: la poca presència del teatre i la dramatització, i menys encara dels titelles, i a més, en la majoria de casos, aquesta presència té caràcter de ferramenta per a ensenyar altres matèries del currículum. Malgrat això, la pràctica del teatre en els centres escolars i en els diversos nivells de l'ensenyament és molt freqüent, sobretot des de la voluntat generosa del col·lectiu docent i des de l'aprofitament d'experiències prèvies d'altres companys, algunes publicades amb una bona acollida (Todolí, 2002: 25 i s).

Un altre camp relacionat amb l'estrictament educatiu és el terapèutic. Ursula Tappolet (1982: 4-6) va avançar en aquest vessant, que ha sigut continuada per diversos professionals i col·lectius. Hui en dia el teatre terapèutic i encara més el teatre amb titelles i amb objectes –per les peculiaritats que ofereix- es mostra com una de les línies amb més vitalitat en l'educació de les persones amb discapacitat i en el tractament de diverses dificultats de l'alumnat en les primeres etapes de l'ensenyament. Així ho mostren diverses iniciatives en els últims anys (Saal i Fichtel, 2002a). Al País Valencià, la companyia Teatre Buffo i la seua directora, Empar Claramunt, han seguit aquestes línies de treball i han investigat en profunditat les possibilitats del teatre de titelles fet per alumnes amb discapacitat.

Les diverses tècniques i les múltiples maneres d'entendre el titella han anat interactuant al llarg dels segles, i han configurat una complexa xarxa, un teixit d'influències mútues que sens dubte ha beneficiat el panorama actual en totes bandes. Per aquesta història configurada a partir de les diverses tradicions, que s'influeixen mútuament i van creant noves formes, els titelles són un mitjà immillorable per tal d'educar en la interculturalitat. Així ho han entés un bon nombre d'educadors que han vist en el titella una ferramenta educativa en els seus centres, que cada vegada més acullen xiquets de diverses procedències. Així, aquestes iniciatives s'han centrat sobretot en la recerca dels valors de la convivència i la cooperació a partir de la millora dels coneixements (component cognitiu) i del treball sobre tòpics i prejudicis (component actitudinal). El titella, amb la seua enorme capacitat suggeridora i la seua qualitat de

metàfora del ser humà, té un gran potencial didàctic en un context d'intercanvi permanent com el de hui en dia, en què cal fer un esforç educatiu perquè l'alumnat aprenga a veure la diferència –en tots els sentits possibles- com un element positiu i una font d'enriquiment mutu, i a respectar, assumir i valorar tot allò que ens aporta.

El titella com a objectiu: titelles i educació literària

La competència literària consisteix en el fet que el lector compregui en tots els seus aspectes la comunicació literària, que siga capaç d'interpretar el sentit del text des de l'àmbit cultural que el produeix, que reconega les convencions que es donen en el fet literari i els aspectes formals al servei del sentit, a més d'apreciar els valors estètics i ideològics (Ballester, 1999). L'adquisició de la competència literària forma part del procés complet de formació d'una persona, no exclusivament de l'àrea de llengua. Cassany, Luna i Sanz (1993), tracen el perfil d'una persona amb competència literària, un perfil que comencem a treballar ja en les primeres etapes de l'educació i que en realitat s'inicia quan naixem i dura tota la vida:

- Té suficients dades sobre el fet literari.
- Coneix autors, obres, èpoques, estils, etc.
- Sap llegir i interpretar un text literari.
- Sap identificar i interpretar tècniques i recursos estilístics.
- Coneix els referents culturals i la tradició.
- Té criteris per a seleccionar un llibre segons els seus interessos i els seus gustos.
- Incorpora la literatura a la seua vida quotidiana.
- Gaudeix amb la literatura.

Seguint aquest plantejament, podríem afegir la denominada alfabetització estètica com a finalitat del teatre i la dramatització (Motos i Navarro, 1999). Sens dubte, el teatre amb titelles podria ser ben útil en aquest procés d'educació estètica.

L'altre aspecte del teatre –l del teatre de titelles- en l'escola és la creació de nous públics. La titellaire argentina Mane Bernardo parlava, ja en els anys 60, de l'ensenyament dels titelles com una incursió en una modalitat plenament teatral, que comparteix totes les convencions escèniques i que al mateix temps presenta múltiples particularitats. L'educació teatral en aquest sentit consistirà a fer conèixer l'alumnat totes

aquestes convencions, a posar-li en contacte amb un llenguatge nou que ha d'entendre i fer seu si volem que en el futur vaja al teatre, entenga el teatre i gaudisca del teatre (Bernardo, 1962: 46).

Motos i Navarro (1999: 105) opinen que és necessària una formació per al teatre, entès com a creació i espectacle professional, que permeta als jòvens conèixer i comprendre millor aquesta art en els seus diversos aspectes, i d'aquesta manera apreciar-lo millor com a espectadors capacitats. En aquest sentit, caldrà fer un esforç ja des de l'escola inicial per dignificar el teatre de titelles, que és el fet espectacular amb el qual l'infant entra en contacte per primera vegada amb el món de l'escena. Si, com ja apuntàvem, pretenem que els xiquets i els jòvens estimen el teatre, és necessari que el coneguen i el valoren. Aquest és l'objectiu de tota una sèrie de programes d'institucions públiques i de centres escolars adreçats a formar una nova generació d'espectadors.

Conclusions

Hem tractat de presentar algunes pinzellades sobre les possibilitats del teatre de titelles com a element educatiu, i sobretot sobre la seua enorme potencialitat en un itinerari d'educació literària, la finalitat del qual seria formar alumnes i alumnes lliures, amb capacitat crítica, amb inquietuds estètiques i capaços de valorar la literatura i de gaudir amb qualsevol de les seues manifestacions. En aquest sentit, el titella ens posa en contacte amb una antiquíssima tradició transversal a totes les civilitzacions humanes i que probablement ens posa en contacte amb allò més íntim i que ens constitueix com a éssers humans.

Referències bibliogràfiques

- BALLESTER, J. (1999). *L'educació literària*. València: Universitat de València.
- BONASTRE, M.; Vega, S. (1999). *Tot jugant a la cara fosca. El treball dels ombres a l'Escola Bressol*. Barcelona: Institut d'Educació-Ajuntament de Barcelona.
- CERVERA, J. (1982). *Historia crítica del teatro infantil español*. Madrid.
- (1991). *Teoría de la literatura infantil*. Bilbao: Mensajero.
- CORBERÁN, C. (1993). "El teatre de titelles al currículum d'Educació Primària", en *La Múndia*, núm. 0. València P, 22-23.

- MANUEL, C.; FERNÁNDEZ, R. (1987). "Puppet shows *in* the english class", Forum. Washington.
- MARTÍNEZ, R. (1993). "El meu company de classe és un titella", en *La Múndia*, N. 0. València P, 18-19.
- MOTOS, T.; NAVARRO, A. (1999). "Teatro y educación: ver teatro, jugar al teatro", *ADE Teatro*. N. 75, Madrid P, 104-113.
- OLTRA, M. (2000). *Vorejant la història: els titelles valencians, del Betlem de Tirisiti als companyies independents (1875-1975)*. València: MITA Publicacions.
- OLTRA, M.; PAULO, M. (2004). "El Betlem de Tirisiti: una proposta didàctica", *Edetania. Estudios y Propuestas de Educación*. N. 31, València P, 37-57.
- OLTRA, M. (2007). "Titelles i Internet", *Edetania. Estudis i propostes d'educació*. N. 34, València P, 153-165.
- RICART, M.; RIAL, R. (1985) *Els titelles a l'escola*. Barcelona: Eumo.
- SAAL, N.; FISCHTEL, R. J. (2002, juliol) *Teatro sensorial para la educación especial*. Ponència presentada en el curs El teatro como recurso educativo. Cursos de Verano de la Universidad del País Vasco, Donostia.
- SIRERA, R.; CUBEDO, M. (1989). *El teatre a l'escola*. València: Generalitat Valenciana.
- TREFALT, U. (2005). *Dirección de títeres*. València: Ñaque Editores.
- TAPPOLET, U. (1982). *Los títeres en la educación*. Barcelona: Editorial Científico Médica.
- TODOLÍ, D. (2002). *Els titelles també van a l'escola*, València: Denes.